

Германские источники о геноциде армян. Период первой мировой войны. Сборник документов и материалов в 2-х томах, т. I (под редакцией профессора С. С. Степаняна), Ереван, изд-во «Айастан», 1991, 378 с.

Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջան: Փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու երկու հատորով, հ. I (պրոֆեսոր Ս. Ս. Սանփանյանի խմբագրությամբ), Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1991, 378 էջ:

Հայոց Լեղոնի խնդիրը քաղաքական հայագիտության կարևորագույն հարցերից է, որն, այսօր էլ չի կորցրել իր ո՛չ գիտական, ոչ էլ հասարակական-քաղաքական նշանակությունը։ Վերջին տասնամյակների ընթացքում այդ խնդիրը դուրս է եկել ղուտ գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից, դարձել հայ-թուրքական հակամարտության, միջազգային քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների քննարկումների առարկա՝ հանդիսանալով հայ ժողովրդի, մասնավորապես, սփյուռքի ազգային, քաղաքական և հոգևոր կյանքի անքափանկի մասը։ Այս առումով մեծ նշանակություն է ստանում դեռևս լիովին չուսումնասիրված արտասահմանյան արխիվային փաստաթղթերի հետազոտումը և հրապարակումը։

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ բազմաթիվ աղբյուրների շարքում հատուկ տեղ են գրավում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի գերմանական աղբյուրները։ Այս հանգամանքը բացատրվում է առաջին հերթին պատերազմի ընթացքում Գերմանիայի և Թուրքիայի դաշնակից լինելու հանգամանքով։ Գերմանիայի կառավարող շրջանները քաջատեղյակ էին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության վրածակին և թուրքական կառավարության հայաշինչ ծրագրերին։ Թուրքիայում գտնվող գերմանական բազմաթիվ դիվանագետները, սպաներ, ղեկավարներ, ինժեներներ, ուսուցիչներ և միսիոներներ դարձան հայ բնակչության զանգվածային ստորահանութունների ու կոտորածների կենդանի ականատեսները, որանց օբյեկտիվ վկայությունները տեղ դառան բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթերում ու հրապարակումներում։ Չնայած հայերի ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրման գործում գերմանական փաստաթղթերի մեծ նշանակությանը, մինչև վերջերս հրապարակում գոյություն ունեցող փաստորեն միայն մեկ վավերագրերի ժողովածու հոսքը Յո. Լեփսիուսի «Երմանիան» և Հայաստանը 1914—1918 թթ.-ը (Պոստգամ, 1919) գրքի մասին է, որտեղ զետեղված է Հայկական հարցի վերաբերյալ շուրջ 500 գիվանագիտական փաստաթուղթ, որոնք վերցված են եղել հիմնականում Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվային ֆոնդերից։ Մնացած հարուստ գերմանական նյութերը մինչև օրս փաստորեն մնացել էին չհրապարակված։ Եվ ահա, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով ռուսերեն լույս է տեսնել «Երմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» փաստաթղթերի և նյութերի լրիվհատոր ժողովածուի առաջին հատորը։

Դրբի առաջարանում Ս. Ստեփանյանն ընթերցողին ծանոթացնում է Հայերի ցեղապանությունը վերաբերող գերմանական աղբյուրների համառոտ տեսության հետ, ցույց տալիս Պոտսդամի կնետրոնական, Դրեզդենի Սաքսոնյան զլխավոր պետական, Մերզբուրգի գերմանական կնետրոնական, Շվեբիի պետական արխիվներում պահվող փաստաթղթերի, Դերմանիայում տպագրված ժողովածուների և զրբերի, պարբերական մամուլի նյութերի նշանակությունն ու կարևորությունը Հայերի ցեղապանությունից. խնդրի ուսումնասիրման գործում: Ի դեպ, նշելն, որ հեղինակը երկար ժամանակ աշխատել է նախկին ԳԴՀ-ի արխիվներում և զրադարաններում, հայտնաբերել բաղաձախիմ նոր փաստաւղղերն ու նութերն:

Հիմնվելով գերմանական աղբյուրների վրա, Ս. Ստևինյանը վերլուծում է Գերմանիայի կառավարության դիրքորոշումը Հայկական հարցում՝ սկսած XIX դ. 90-ական թվականներից, քննարկում թուրք-գերմանական հարաբերությունների զարգացման գործընթացը, բացահայտում գերմանական պաշտոնական քաղաքականության բացասական դերը երիտթուրքական

կառավարության կողմից կազմակերպված և իրականացված՝ Յոմանյան կայսրության 4-րդ բնակչության տեղահանության ու ոչնչացման գործում: «Այսպիսով, — եզրակացնում է Կեդրոնական, — ժամանակակիցների վկայությունները, Թուրքիայում գերմանական դիվանագետների հաղորդագրությունները, արտաքին գործերի մինիստրության փաստաթղթերը 4-րդ դիվանագետների և այն մասին, որ Գերմանիան լիովին պատասխանատվություն է կրում Թուրքիայի 4-րդ բնակչության ոչնչացման գործում Թուրքերին մեղսակից լինելու համար, և նույնպես այն բանի համար, որ ոչ մի գործնական քայլ չձեռնարկեց կանխելու հայերի ցեղասպանությունը» (էջ 28): Միաժամանակ, Ս. Ստեփանյանը Հայկական հարցում Գերմանիայի պաշտոնական չլրջանների քաղաքականությունը հակադրում է գերմանական 4-րդ բնակչության դժբաղդունքին, որովհետև ի վերջո համարակալական գործիչների (Յո. Մարկվարտ, Յո. Լեփսիուս, Կարլ Լիբկնիխտ, Արմին Վեգներ, Հարրի Շտյուբներ և այլն), որոշ դիվանագետների և գերմանա-հայկական ընկերություն գործունեությունը:

Ժողովածուն կազմողներ Ս. Ստեփանյանը և Ն. Բաղդասարյանն ընտրել են հետաքրքիր կառուցվածք. դրբը բաղկացած է վեց բաժիններից՝ 1. Գերմանականները հայերի ցեղասպանության մասին, 2. Ականատիները ցեղասպանության մասին, 3. Հրապարակախոսները ցեղասպանության մասին, 4. Արևիվային աղբյուրներ, 5. Գերմանական հրապարակված փաստաթղթերի հավաքածու, 6. Գերմանական արևելյան առաքելության փաստաթղթեր:

Առաջին բաժինը սկսվում է ժամանակակից հայտնի արևելագետ, լայնացրդի համալսարանի բալկանագիտության բաժանմունքի վարիչ է. Վերների «Արդյո՞ք հայկական հնարանք են 1915—16 թթ. հայկական սարսափները» (1973) հոդվածով, որում հեղինակն անկողմնակալ վեճի է բռնվում Թուրք պատմաբան Սալահի Մոնիելի հետ, բազմակողմանի և հավաստի փաստերի հիման վրա հերքում Թուրքական պաշտոնական վարկածը՝ հայերի ցեղասպանության մասին: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում շվեյցարական միսիոներ Է. Կրաֆտ-Բոնարի «Մի. դրամայի հինգ փուլերը» (1944) աշխատությունը, որն ընթերցողին լիարժեք պատկերացում է տալիս Յոմանյան կայսրության հայ բնակչությանը բազմապիսի օգնություն կազմակերպող Շվեյցարիայի հասարակական կազմակերպությունների գործունեության մասին: Նշենք, որ 1898—1929 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում մոտավորապես 2 հազար հայ՝ որբեր դաստիարակություն և կրթություն են ստացել շվեյցարական որբանոցներում (ինչպես Շվեյցարիայում, այնպես էլ Թուրքիայում):

Հայտնի է, որ արևմտահայության ջահերի պաշտպանության գործում մեծազույն դեր է կատարել մեծ հումանիստ և գիտնական Յո. Լեփսիուսը: Ժողովածուի առաջին հատորում գերմանական է նրա մինչև վերջերս անհայտ մի հոդված, որը Ս. Ստեփանյանը հայտնաբերել է Լեփսիուսի անձնական արխիվում: Ենթարկելով հայերի հետ ժամանակն է եկել խոսելու (1948) վերնագրով փոքրածավալ հոդվածում հեղինակը դատապարտում է երիտթուրքական կառավարության հայադիմաց քաղաքականությունը, քննադատում արևմտյան տերությունների, մասնավորապես, Գերմանիայի դիրքորոշումը Հայկական հարցում, նշում, որ հայ ազգը ճշմարտարարչային պատերազմի ընթացքում տասնյակ անգամ ավելի շատ է տուժել, քան աշխարհի որևէ ժողովուրդը (էջ 95): Միևնույն ժամանակ, հեղինակը փորձում է ապացուցել, որ գերմանական իշխանություններն արել են ամեն հնարավոր բան՝ կանխելու երիտթուրքների հակահայկական գործողությունները: Հայերի տեղահանության և ոչնչացման գործում նա Գերմանիայի մեղքը համարում է Անտանտի երկրների, մասնավորապես Անգլիայի կողմից չափազանցված և իր քրիստոնյա հայրենակիցներին կոչ է անում օգնության ձեռք մեկնել հայ ժողովրդին՝ «հանցագործության ծանր մեղքը մեր ազգի վրայից հանելու համար» (էջ 93):

Գրքում տեղ է գտել վերը նշված ավստրո-հունգարական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուի՝ Վոլֆգանգ Բիլի դրած առաջաբանը, որում բարձր գնահատական է տրվում Արտյոմ Օհանջանյանի կատարած աշխատանքին, նշվում, որ հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող որևէ «անկողմնակալ լուրջ ուսումնասիրություն չի կարող շրջանցել այդ աղբյուրները» (էջ 102):

Գերմանացի պատմաբաններ 2. Պուդորի «Հայկական հարց» (1917), Յու. Ֆեյի «Հայկական հարց» (1928) և Ռ. Դիկի «Գերմանիայի դերը հայկական ողբերգությունում» (1919) փոքրածավալ, բայց հետաքրքրական հոդվածներին հետևում է ժամանակակից գիտնական, Արևմտյան Բալկանի համալսարանի պրոֆեսոր Տ. Հոֆմանի «Երկրորդ ցեղասպանությունը և պատմագիտությունը» ելույթը, որն ընթերցվել է 1990 թ. ապրիլի 28-ին՝ Բոննում տեղի ունեցած Երկրորդ 75-ամյակին նվիրված ժողովում, խոր վերլուծական բնույթ ունեցող այս ելույթում

Տ. Հսկմանը քննում է Եղեռնի իրադարձման պատճառները, վերլուծում հայերի ցեղասպանության ճանաչման հետ կապված պայքարի անցած ճանապարհը, այդ խնդրին վերաբերող փաստաթղթերի ուսումնասիրման իրավիճակը: Նշելով գերմանական արևելային փաստաթղթերի ամբողջական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, գիտնականն իրավացիորեն նկատում է, որ հայ բարեգործական ֆոնդերը մինչև օրս թաշակ կամ այլ միջոցներ չեն հատկացրել այս կարևոր նախագիծն իրականացնելու նպատակով:

Ժողովածուի հաջորդ բաժինն ընդգրկում է ցեղասպանության ականատեսների՝ Ա. Վեդների, Ն. Ֆիրբյուխերի և Ն. Շայուրմերի վկայությունները: Հայտնի գերմանացի բանաստեղծ և լրագրող Ա. Վեդներից ներկայացված է երեք գործ: Առաջինը նրա բաց նամակն է ուղղված ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնին (1919 թ. հունվար), որում նկարագրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում արևմտահայության զրկանքներն ու տառապանքները, Ա. Վեդներն ամերիկյան կառավարությանը կալ է տեսնում հանգստե գալ հայ ժողովրդի պաշտպանությանը: Հետաքրքրական է ազգեցիկ է Ա. Վեդների «Ելի Արարատից» Հաղթանակած ազգերի ռալսը կառավարություններին» (1923 թ. նոյեմբեր) ուղերձը, որում զատվածի ավարտից հետո հայ ժողովրդի դժբախտ գոյավիճակը նա ամբողջապես բարդում է Առաջին աշխարհամարտում հաղթած ռալսը պետությունների վրա: Երրորդ գործն Ա. Վեդների առաջարկն է՝ զրկած Քալիաթ փաշայի դատավարության սզազրության հրապարակման առիթով: Գրելով, որ «Երբեք չի կարելի ներել հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարած հանցադրությունները» (էջ 135), Ա. Վեդները միաժամանակ նշում է. «Դա ոչ մի դեպքում չի նշանակում թուրք ժողովրդի դատապարտում: Թուրքական ազգն ամբողջությամբ լի կարող պատասխանատվություն կրել հայերի ոչնչացման համար» (էջ 197):

Ժողովածուի մեջ տեղ է գտել իրադարձությունների անմիջական ականատես, հասարակական գործիչ Ն. Ֆիրբյուխերի «ԴՆ» է թաքցրել կայզերական կառավարությունը գերմանական ժողովրդից: Հայաստան 1915: Կուլտուրական ազգի շարքը թուրքերի կողմից գրգռի մի հատված: Ի դեպ, նշենք, որ կարևոր ազդուոր հանդիսացող այս գիրքը վերջերս ամբողջությամբ ուսերեն լույս է տեսել Երևանում:

Բաժինը եզրափակում է ցեղասպանության ականատես, գերմանացի հայտնի լրագրող Ն. Շայուրմերի «Պատերազմական իրկու աարի Կոստանդնուպոլսում. Կոթազրություն գերմանա-երկրաբանական բարոյականության և քաղաքականության մասին» (1917) ափսոսությունից մի հատված: Վերլուծելով իր անփական վկայությունները 1915—17 թթ. Թուրքիայում կատարված դեպքերի վերաբերյալ, Ն. Շայուրմերն արևմտահայության ցեղասպանության թրագործման մեջ մեղադրում է ոչ միայն երկրաբանական կառավարությանը, այլև նրա դաշնակից կայզերական Գերմանիային:

«Հրապարակախոսները ցեղասպանության մասին» բաժնում ղետեղված են գերմանացի հայտնի հեղինակներ Ֆ. Վինֆրիդի «Հայերը և Թուրքերը» (1919), Թարոն ֆոն Մակկայի «Համաշխարհային պատերազմը և Հայկական հարցը» (1915), Էվալդ Շտրիկ «Հայերի վիճակը Թուրքիայում» (1915), «Գերմանա-հայ ընկերության պատմության հարցի շուրջ» (1914—1939), (1939), «Գերմանական դիվանագետները Հայաստանի մասին» (1919), «Հայերի քնաշնչումը Թուրքիայում» (1919) հրապարակախոսական հոդվածները:

Գրքի կարևորագույն բաժիններից է մինչև օրս չհրապարակված գերմանական արևելային փաստաթղթերի ժողովածուն: Այստեղ ղետեղված 14 նոր վավերագրերը ներկայացնում են Թուրքիայում գերմանական ղետպանի, հյուպատոսների և դիվանագիտական այլ աշխատողների կողմից Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրություն ներկայացված ղեկուցադրեր, նամակներ, հեռագրեր, որոնք ընդգրկում են 1913—1936 թթ. ժամանակահատվածը:

Կաղնողները կարևոր նյութեր են քաղել նաև գերմանական գրքերից և ժողովածուներից: Գրանցից մեկն անմիջականորեն վերաբերվում է 1915 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձություններին և հիմնված է գերմանական և ղվիցարական թերթերի տեսության, հյուպատոսական ղեկուցադրերի և ականատեսների վկայությունների վրա: Կարևոր տեղ են ղրաղեցնում մի հատված Քալիաթ փաշայի դատավարության սզազրությունից և Արամ Անտոնյանի կողմից ներկայացված հայ բնակչության տեղահանության ու քնաշնչման վերաբերյալ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի հրամանագրերը:

Ժողովածուի նույն բաժնում ընթերցողը կարող է ծանոթանալ դեպքերի ականատես, Հալիպոլում դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիպազի Ռայխստագ ներկայացրած հայտարարության

(1916), հասարակական գործիչ Կ. Լիրկենխտի 1916 թ. հունվարի 11-ի Ռայխստագում ունեցած ելույթի, նրա նամակի և այլ նյութերի հետ:

Ժողովածուի վերջին բաժինն ընդգրկում է գերմանական Արևելյան առաքելության նյութերը Այստեղ ներկայացված փաստաթղթերից կարելի է նշել Թրաուբի «Հայաստան» (1916), Ա. Գրարովսկու «Հայկական հարց» (1914), Մարկ Կոլոսսի «Թուրքերը և հայերը» (1915), Ջեյմս Գրինֆիլդի «Հայերի դիրքորոշումը ժամանակակից պատերազմում» (1915), Լեփսիուսի «Ինչպես է իրագործվել հայերի տեղահանությունը» (1920), Կ. Յոպպեի «Մեր աշխատանքը պատահարից հետո» (1919), Յ. Շախարդի «Հայ ժողովրդի բախտը աշխարհամարտում» (1919), Ս. Ջադեյանի «Հայաստանը և արևմտյան տերությունները» (1939) փաստերով հարուստ հոդվածները: Է. Շտիրի «Ժողովուրդը, որը չի կարող մեռնել» (1922) հոդվածում, որը եզրափակում է ժողովածուն, նշվում է. «Հայ ժողովուրդը կյանքի նկատմամբ առողջ կամք ունի, որը հաստատվել է վերջին տասնամյակում նրա կրած տառապանքներով և չի կորցրել այն նաև այժմ, նորագույն ժամանակի սարսափելի ճակատագրական պայմաններում: Այդպիսի ժողովուրդը չի կարող մեռնել» (էջ 343):

Ժողովածուի նյութերի թարգմանությունն իրականացրել են փորձառու մասնագետներ Ջ. Գ. Նազիկյանը և Ա. Ռ. Խսահակյանը: Գիրքն ունի հարուստ գիտական ապարատ՝ բազմաթիվ ծանոթագրություններից (հեղինակ՝ Ռ. Պ. Կոնդակյան), գերմանական աղբյուրների մատենագիտությունից, պարբերական մամուլի հոդվածների ցուցակից և գերմաներեն կազմված ամփոփումից: Հիմնականում, գրախոսվող ժողովածուն նոր և կարևոր ներդրում է քաղաքական հայագիտության, թուրքագիտության, ցեղասպանության խնդրի համակողմանի ուսումնասիրման գործում: Մեր կարծիքով ինչպես մասնագետները, այնպես էլ լայն ընթերցողն անհամբերությամբ են սպասելու ժողովածուի երկրորդ հատորի հրատարակմանը:

Ա. Ջ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու